

**1916-ЖЫЛДАГЫ УЛУТТУК-БОШТОНДУК КӨТӨРҮЛҮШТҮН КЫРГЫЗ
АДАБИЯТЫНДА ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ**

**ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ВОССТАНИЯ 1916
ГОДА В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

THE NATIONAL REVOLUTION OF LIBERATION IN 1916

Бул макала кыргыздардын 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүшүнүн 100 жылдыгына арналат.

***Ачкыч сөздөр:** тарых, маданият, үркүн, кыргыз эли, улуттук боштондук көтөрүлүш, эркиндик.*

Статья посвящена к 100 летию национально-освободительного восстания кыргызов 1916 года.

***Ключевые слова:** история, культура, переполох(мятеж), кыргызский народ, национально-освободительное восстания, свобода.*

The article is dedicated to the 100 tu annirersong to Kyrgyz of 1916 national revolution of liberation.

***Keywords:** history, culture, commotion(revolt), kyrgyz people, national revolution of lideration, freedom.*

Дүйнөдөгү ар бир элдин, ар бир улуттун тарыхында жүрөктүн үшүн алган кайгылуу да, бирок келечекке карай чоң кайрат берген, ошол учур үчүн трагедия, бирок тарых үчүн чоң изи бар көтөрүлүштөр болгон. Биздин элдин башынан да нечендеген алаамат кыйын күндөр өткөн. Ошондой оор мезгилдердин бири макаланын аты эле айтып тургандай 1916-жылдагы болгон боштондук көтөрүлүшү. Өлкө башчыбыз үстүбүздөгү жылды “Тарых жана маданият жылы” деп белгилегени бардыгыбызга маалым болсо керек. Кыргыз элибизде “Тарыхы болбой эл болбойт”, “Тарыхсыз калк— тамырсыз дарак” деген сыяктуу жакшы сөздөр бар. Эгерде чыныгы тарыхка кайрылсак ата-бабаларыбыз бул жашоодо кандай гана азап-тозокторду баштарынан өткөрүшүп, жоголуу коркунучунда болушкан. 1916-жылдагы азаптуу күндөр, кандуу жылдар кыргыз эли үчүн арзанга турган эмес. Элибиз азаттыкка (эркиндикке) эңсеп жүрүп жеткен. Эркиндик үчүн далай кан төгүлүп, далай жаш аккан. Ошого карабастан улуттук жүзүбүздү, тилибизди жоготпостон, кереметтүү Ала-Тообузду кошуп бизге калтырып кетишкен.

1916-жыл. Бул жылдын тарыхый орду жогоруда айткандай абдан чоң. Себеби, бул жылы жалпы элдик боштондук көтөрүлүшү болгон. Теңсиздик, боштондук үчүн күрөш башталып, турмуштун айынан канчалаган тагдырларга балта чабылган. Андан бери арадан 100 жыл өтүптүр. Азыр ошол кандуу жылдар артта калып, көз карандысыз өлкөдө жашап жатабыз, бирок ал күндөрдү биз өз көзүбүз менен көрбөсөк да эч убакта биздин эсибизден кетпейт. Себеби, “Тарыхты эч убакта танып, эстен чыгарууга болбойт” эмеспи. Биз ал күндөр тууралуу ушул күнгө чейин улуу жазуучуларыбыздын чыгармалары аркылуу билебиз.

Үркүн — бул тарых. Ал эми тарых – бул түбөлүктүү тема. 1916-жылдагы улуттук-боштондук күрөшү Кыргызстандын тарыхындагы эң ири күрөш. Ырас, үркүн далай жылдар бою тыюу салынган табу темага айланып, жабылып-жашырылып келген. Өз

кезегинде бул темага арналган атайын макалалар, монографиялык изилдөөлөр, ошол тарыхый учурду чагылдырган ар түрдүү документалдуу материалдар жарыяланган. Тилекке каршы он алтынчы жыл бара-бара жабык темага айланып, акырында ал жөнүндө кеп козгоштун өзү кыйын маселеге айланып калган. Бирок, 1916-жылдагы кызыл кыргыз тарыхый документтерден тышкары адабият чыгармаларында да таасын чагылдырылган [1.222-бет]. Бул тема чакан лирикалык ырларда, поэма, повесть, роман, драмаларда чагылдырылып, окурмандардын эсинде түбөлүккө каларлык образдардын жаралышына өбөлгө түзүп келатат. Мисалы, К.Баялиновдун “Ажар” повестиндеги Ажар, атасы Айткулу, энеси Бурмаке, Урманбет, Мукайдын, К.Маликовдун “Азаматтар” повестиндеги Алишер менен Сулаймандын, Ж.Турусбековдун “Ажал ордуна драмасындагы Искендер, Бектур, Зулайканын, А.Токомбаевдин “Таң алдында”(“Кандуу жылдар”) романындагы Алымкул, Жунуш, Антондун образдары бүгүнкү күндө окурмандардын көпчүлүгүнө тааныш. Ошондой эле М.Элебаевдин “Узак жол” автобиографиялык чыгармасы да окурмандар үчүн абдан чоң таасир калтырган чыгармалардын бири десем жаңылышпайбыз. Үркүндүн айрым элестери прозада, атап айтканда, “Ажар” менен “Узак жолдо” да кеңири, көркөм чагылдырылган. Бул чыгармаларында, Касымалы Баялинов “Ажарда” он алтынчы жылдагы каргашалуу окуяда оор турмуштун айынан бир ууч талканга сатылып, бирок аягында өз эл-жерин көздөй качкан кыргыз кызынын азаптуу, жүрөк ооруткан кейиштүү тагдырын, тагыраак айтканда эркиндик талашкан кыргыз кызынын трагедиялуу өмүрүн жазса, Мукай Элебаев болсо “Узак жолдо” кыргыз элинин көтөрүлүштүн алдындагы, көтөрүлүш мезгилиндеги турмуш-тиричилиги жана алардын Кытай жеринен кайтып келиши, Кытайда жүргөндөгү өз башынан өткөргөн азаптуу окуяларды жазган. Үркүндүн элестери эки чыгармада тең таамай, так сүрөттөлгөн.

“Күн сурданып, тумандап, чыкыроон тартып турган. Мелтиреген талааны каптаган көч Кытайдын чегинен өтө албай, ары-бери толкуп, ийрилип турат...”

Так ушул убакта арт жактан удаасы менен эки жолу күрсүлдөп замбирек атылды. Кай жерден атып жатканы маалым эмес. Баятан араң турган эл муну көргөн соң илгери карай дыр коюп жөнөй берди да, чек арада турган Кытай черүүлөрү(аскерлери) алдынан тарсылдатып аткылап, дүркүрөгөн калың элди кайра жапырып таштады. Койлор мылтык үнүнөн үркүп, дыркырап, кайра жабыла качты. Эл кызарган өрттөй эки жоонун ортосунда калды. Калың көч уюлгуй түшүп, бир аз кетенчиктеп туруп, кайра булкунду эле черүүлөр дагы жанакыдай жооп кайтарды. Тарсылдаган мылтык үнүнө чыдай албай толкуган көч уюлгуй түшүп кайра жапырылды. Ошентип, бирде илгери карай каптап, бирде артка кайра тартып уюлгуп, калың элдин тагдыры бир ууч болуп, акыр заман айланып турду... Эл кара талашып, алактап кетип баратып, бир кезде Музарттын күркүрөгөн тайгак суусуна көч-мөчү менен, бешиктүү катын бешиги менен камалыша чуркурап барып, чогуу бойдон бир күрүлдөп кирди дейсиң – эми мындагы кыргызды сураба. Чуркураган сансыз үндөрдүн адамдыкы экенин, же айбандыкы экенин айрып болбойт. Бир жерде жүктүү мал агып бараткан, бир жерде элечеги чубалып, бешиктүү аял агып келе жаткан, бир жерде өлүп, суунун четине тырайып чыгып калган, бир жерде көбүккө бөлөнүп сууга кетип бараткан баласына чыркырап түшө калып жаткан, бир жерде селейген өлүгүнүн жанында боздоп олтурган... Эми кайсы бирин айталы. Кимди ким билген заман. Өмүрдө түгөткүс бир жомок болуп жатты...” [1.237-бет]. Мына ушундай, Мукай Элебаев сүрөттөп калтырган Үркүн трагедиясынын бир гана эпизоду, бир гана элеси. Кайран кыргыз элибиздин азабы ошону менен эле бүтүп калса кана! Ажар бир аз жол жүрүп келе бергенде арт жагынан көп нерсенин созултуп улуваны, үргөнү угулду. Алар Ажарга жакындай баштады. Ажардын жүрөгү опкоолжуп, дүкүлдөп, алып учуп, оюна ар түрдүү коркуу сезимдери келди.

Бир мезгилде Ажардын айланасына карышкырлар толуп кетти. Баары да ач, кабыргалары саналып, кынжыйып, эң эле арык, тилдерин салышып кыңшылашып, Ажарды камап алышты.

Ажар коркту. Ыйлап жиберди. Жан деген кыйын го, жанын коргоп, жерден тырмалап таш алып, туш-туушуна ыргытты. Качты, жүгүрдү... Колу-буту ташка тийди... Бирок илешкен жоо калчубу? Ажарды бура бастырбады. Кутказбады. Тийип, качып, алды-артын тороп, бир алтыганага камады.

Ажар жанталашып, жанын сыйпалап, жанынан жарты боо ширенке тапты. Оттон карышкыр качат деген бала кезиндеги энесинен уккан сөз оюна түштү. Ширенкенин бирөөнү тартып жиберди. Тегеректеп алган көп карышкыр, Ажардын колундагы жалындуу отту көрүп азыраак алыстады. Ширенке өчтү... Устүнө карышкырлар үймөлөктөшүп калды. Жемди талашты, ырылдашты, ары-бери сүйрөштү. Чырылдаган Ажардын аянычтуу үнү гана угулду...

Асмандагы көп жылдыздар Ажарды аяшты, кызганышты, сулуу ай да муңайып, Ажарга актык нурун берип, кош айтышты. [4.130-бет].

Ал эми К.Баялиновдун бул чыгармасычы? Бакыт издеп бөтөн эл, бөтөн жерге барган кыргыздын шордуу кызы Ажардын тагдыры кандай гана кайгылуу. Анын тагдыры маңдайга жазганы ушул экен деп моюн сунуп отуруп калбастан, азаптуу турмуштан кутулуу үчүн өлүмгө башын байлаган ондогон кыргыз кыз-келиндеринин тагдыры. Ажар өз жеринен бөтөн жерге адам карышкырлардан качса, Кытайдан азуулуу жырткыч карышкырларга жем болду.

Бул чыгармалардагы шордуу кыргыздардын Кытайдагы көргөн кордуктары, жолдогу азап-тозоктору, кайра эл-жерге кайтканы... Ушулардын баары укумдан тукумга кала турган, күнү бүгүнкүдөй жандуу, элестүү тартылган көркөм тарых эстеликтери.

Мына бул жер –
мундуулардын энеси,
Мына бул жер –
өткөн кордук элеси!
Ачкалыктан курбум өлүп бул жерде,
калган эле
көмүлбөстөн денеси.
Дагы өлгөн,
далай жандар мүргүгөн,
Сөөктөрүн
карга, кузгун мүлжүгөн.
Ойдоп көрсөм,
азыр болуп жаткандай,
Кан бузулуп,
кайгыланып сүрдүгөм.
Мына бул жер –
азап каарын салган жер,
Ушул кыргыз –
Жан соогалап качкан эл.
Ушул жерде

бет алышып жоо менен,
Кан жошулуп,
кара кочкул аккан сел!

Мына бул жер –
эл дүрдүгүп качкан жер,
Ушул адыр –
так ошондо каткан жер.
Бул кычыктан,
жоону тороп тосом деп,
Окко учуп, көмүлбөстөн
калган эл.

Отто, окто,
ашууларда кырылып,
Жардан кулап,
бөбөк ыйлап чыңырып,
Ушу элим,
көп кордукту көргөн эл,
Аксуу, Турпан,

Ак-Ыязды кыдырып, - деп жазган Жусуп Турусбеков өзүнүн атактуу “Ук, жер жүзү” аттуу ырында. Акын үчүн Үркүн темасы эч бир айыкпай турган жүрөк жарааты, трагедия, дүйнөгө эмоциялык мамилеси качан да болсо өзүнчө бир түскө боёп турган руханий негиз экендиги көрүнүп турат. Үркүндүн каргашалуу элестери жөнүндө улуу акыныбыз Т.Сатылганов да “Панардай жанып боштондук, бактыбызга туулду” деп караңгы түндү күн менен салыштырат.

Албетте, Үркүн жөнүндө жазылган залкар чыгарма – Аалы Токомбаевдин “Кандуу жылдар” романы. Бур роман кийин ондолуп, кайрадан “Таң алдында” деген ат менен чыккан. Ошондой болсо да бул чыгарма А.Токомбаевдин эң улуу чыгармасы. Себеби, бул чыгармада Үркүн көркөм сүрөттөлүп, ошол күндөрдүн элесин азыркыга чейин жаңы бойдон сактаган адабий эстелик. Бул кандуу жылдар А.Токомбаевдин көз алдынан кеткен жок. Анткени оор трагедияны акын түздөн-түз өз башынан өткөргөн. “Таң алдында” – тарыхый роман. Себеби анда кыргыз элинин жарым кылымдык турмушу сүрөттөлөт. Мындай теманы жазуу абдан оор. Бир элдин тарыхый турмушун ыр менен жазуу андан да кыйын.

Түшүмдөй бир мундуу күндү элестетем,
Ал эмес жаш жүрөккө баткан бекем.
Жүрөктүн ошондогу тагын алып,
Ар кимдин жүрөгүнө сүртүп кетем.
Сүртүп кетем,
Беп-бекем,
Бекемдетем,
Ал күндү көрбөгөнгө таасир этем. [2.152-бет].

Чыгармадан мына ушундай саптарды жолуктурууга болот. Элдин оор турмушун романдын ар бир бетинен көрүүгө боло:

Солдаттар карышкырдай кыргын салып,
Эрдесип аккан канга мооку канып.
Ойношот тилгилешип, аял ичин,
Боорунан жаш балдарын илип алып.

Жыландай сүрдүү солдаттар,
Шар сууга кирди камалап.
Кытайдын чегин кайтарган,
Черүүлөр кирди сабалап...

Куланып калың элечек,
Калкыган муздай көрүндү.
Баласы менен энеси,
Эрксизден эки бөлүндү.
Бир чаңырып жок болуп,
Шарынан шарга чөмүлдү.
Мүрзө салып көмүлбөй,
Ак баштан кандар төгүлдү.
Тарых көрбөй калчудай,
Чындыгы менен төгүндү.. [2.152-бет].

Үркүн жөнүндө сөз болгондо А.Токтомушевдин “Какшаалдан кат” поэмасы да эске түшөт. Бул чыгарма да кыргыз элинин тарыхындагы урунттуу мезгилди – 1916-жылдагы улуттук-боштондук үчүн болгон көтөрүлүштү эске салат. Чыгарманын башкы каарманы,

падышанын жазалоочуларынан баш калкалап Кытайга барып, кайта албай ошол жерде калып калган кыргыз кызы — Сайранын образы. Чыгарма жалгыз гана Сайранын башынан өткөргөн окуясын эмес, он алтынчы жылдагы жалпы эле кыргыз кыздарынын башынан өткөргөн турмушун реалдуу чагылдырган. Киндик кан тамган жерин таштап, эл менен кошо Кытай жерине, бөтөн эл, бөтөн жерге бет алып баратышканда атасы менен энеси окко учуп, алардан ажырап жалгыз калуусу, андагы жаш кыздын аянычтуу абалы чыгармада абдан жогорку көркөмдүктө чагылдырылган. Сайранын трагедиялуу тагдыры “үркүндөгү” кыргыз элинин жан кейиткен тагдырын көз алдыга элестетип турат:

Чыдатпай намыс-арыбыз,
Беттешип жашы-карыбыз.
Окко учуп катуу бүлүнүп,
Мертиндик жетпей алыбыз.
Илинсе көзүм кичине,
Ал күндөр кирет түшүмө [3.20-бет].

Бул жалпы трагедия Кытай жерине барганда эле бүтүп калган эмес. Аталаш агасы ачкачылыктын айынан Сайраны бир табак арпа унга сатып жиберип, анын ансыз да толупташып турган муң-зарын ого бетер күчөтөт. Бирок бир аз убакыт өткөндөн кийин Сайра ал жерден качып кетет да, акыры өзү сыяктуу кедей жигитке баш кошот. Ал турмушта канчалык жабыр тартса да, ага мөгдүрөп бүк түшүп, баш ийип, кайгы-муңга чөгүп калбаган кайраттуу кыздардан. Ал бара-бара жашоо, эркиндик үчүн күрөш жолуна түшө баштайт... Сабыр деген адамдын жардамы менен акырындап кат таанып баштаган. Эли-жерине болгон кусалыгы, зары ашып-ташкан. Поэмадагы төмөндөгүдөй:

Бир тууган элим тосуп ал!
Көрмөккө жерин болуп зар,
Кат жазып салам жиберет

Какшаалда калган кызыңар, -- деген саптардан Сайранын Мекенге болгон кусалыгын байкоого болот [3. 17-бет].

Үркүндүн каргашалуу элестери жөнүндө биз Кыргыз элинин алгачкы агартуучуларынын бири, профессор К.Тыныстановдун чыгармаларынан дагы окуп билебиз. Ал өзүнүн 1925-жылы жазган “Касым ырларынын жыйнагында” жарыяланган төмөндөгүдөй ыр саптарына так ошол каргашалуу кызыл кыргын, кара сүргүн жылдардын эстен кеткис элестерин калтырганын байкаса болот:

Ызгаардуу кышта ашуу ашып,
Чубашкан качкын келатат.
Жылаңач, ачка таймашып,
Сенделет, байкуш, жол тартат...
 (“Сураба, достум, сураба”) [1.235-бет].

Каалайбызбы, каалабайбызбы, бирок 1916-жылдагы кыргыз элинин улуттук-боштондук үчүн болгон көтөрүлүшүн эч убакта эстен чыгарбашыбыз керек. Себеби бул тарых. А тарых – бул түбөлүктүү тема. Ошондуктан бул тема мындан ары да эстен чыгып, унутулуп калбастан келечек муундарга сабак болуш үчүн ар тараптан изилденип турса жакшы болмок эле. Муну менен биз ата-бабаларыбыздын жолун улап, келечек муундарга туура жол көрсөткөн болоор элек. Анткени, канча кылым карыткан Кыргыз элинин тарыхы унутулбашы керек. Акырында айтарым, 90 жыл бою ачык асман алдында, ач бел, куу жолдо сөөктөрү көмүлбөй 2006-жылы гана араң жерге берилген Үркүндүн жазыксыз курмандарынын жаткан жерлери жайлуу болуп, тынч укташсын. Үстүбүздөгү жылыбыз ийгиликтүү жылдардан болсун. Тарыхта кала турган жакшы окуялар көп болсун.

Адабияттар тизмеси

1. Үркүн 1916. Тарыхый-даректүү очерктер. “Ала Тоо” журналынын тиркемеси. (Осмон Ибраимов. Кызыл кыргын). [Текст] - Бишкек 1993.-222, 235, 237 б.
2. Алымов Б. А.Токомбаевдин чыгармаларын окутуу [Текст] / Б.Алымов. - Ф.: Мектеп, 1976. - 152 б.

3. Иманалиев К. Кыргыз совет адабияты [Текст] / К. Иманалиев. – Фрунзе: Мектеп, 1990. - 17, 20 -б.
4. Алымов Б. Биздин адабият [Текст] / Б.Алымов. Т.Саманчин. – Фрунзе: Мектеп, 1983. - 130 б.